УДК 81-112

Х.Х. Кузьмина

КОЛ ГАЛИНЕҢ «КЫЙССАИ ЙОСЫФ» ПОЭМАСЫНДА МЕТАФОРАЛАР КУЛЛАНЫШЫ

Стиль художественной поэтической литературы отличается эмоциональностью и широким употреблением языковых средств выразительности. Здесь особую роль играют слова переносного значения, издавна употребляемые поэтами для достижения более яркого описания предметов, событий, явлений и для более эмоционального восприятия их читателями. Особенностью художественного стиля поэмы «Кысса-и Йусуф» Кул Гали является широкое употребление образных средств, построенных на антитезе. Метафоры, выбранные автором, зачастую имеют двоякую интерпретацию: через них автор передает как положительные значения предметов, явлений и процессов, так и скрытые оттенки негативного, о которых читатель узнает в ходе повествования.
Ключевые слова: стилистика, стилистические категории, слова переносного значения, метафора, «Кысса-и Йусуф».

The style of artistic poetic literature is distinguished by emotionality and the wide use of linguistic means of expression. Here, a special role is played by words of figurative meaning, which have long been used by poets to achieve a more vivid description of objects, events, phenomena and for a more emotional perception of them by readers. A feature of the artistic style of the poem «Kyssa-i Yusuf» is the widespread use of figurative means built on antithesis. The metaphors chosen by the author often have a twofold interpretation: through them the author conveys both positive meanings of objects, phenomena and processes, and hidden shades of negative, which the reader learns about during the narration.
Keywords: stylistics, stylistic categories, figurative words, metaphor, «Kyssa-i Yusuf».

Тел белемендә «стилистика» термины берничә яссылыкта кулланыла: беренчедән, структур стилистикада, ягъни функциональ стильләрне өйрәнә торган өлкәдә; икенчедән, сөйләм стилистикасында, ягъни телнең иҗтимагый кулланышындагы сөйләм актларын һәм төрләрен тикшерә торган тармакта; өченчедән, матур әдәбият стилистикасы юнәлешендә [Виноградов, 1963, с. 5]. Әдәби әсәрнең телен өйрәнү – матур әдәбият стилистикасында иң катлаулы һәм авыр бурычларның берсе, чөнки бу очракта тел сөйләм сәнгате формасы, бербөтен сүз-сәнгать рәвеше буларак билгеләнә. Тел белемендә әдәби әсәрнең стилен өйрәнгәндә, аның барлык сәнгати формалары (мәсәлән, жанр, үлчәм һ.б.) өйрәнелми, ә бары үзенчәлекле сурәт барлыкка китерә торган сөйләм чаралары гына тикшерү предметы буларак билгеләнә. Алар язучы тарафыннан уңышлы сайлап алынган булса, әсәрдә образ (сурәт) тулы канлы тормыш белән яши башлый, һәм, киресенчә, уңышсыз

сайланылган тасвир чаралары образның да тоныклануына, югалуына китерә.

Әлеге мәкаләдә XIII гасыр язма истәлеге булган «Кыйссаи Йосыф» әсәрендәге стилистик берәмлекләрдән метафораларның кулланылыш үзенчәлеген ачыклау максаты куела.

Лингвистик стилистика – тел һәм сөйләм стильләре турындагы фән. Ул филологиянең бер тармагы булып тора һәм сөйләм стильләре, стилистик алымнар, җанлы тел чараларының җанлы эчтәлегенә мөнәсәбен өйрәнү белән шөгыльләнә. Ул тел һәм әдәбият фәннәренең уртак өлкәсе дип санала [Әдәбият белеме сүзлеге, 1990, б. 168].

Шигъри әдәби әсәрнең стиле эмоциональлек һәм сәнгати тел чараларының киң кулланылышы белән аерылып тора. Биредә күчерелмә мәгънәдәге сүзләр аеруча зур роль уйный, чөнки предмет, күренеш һәм вакыйгаларны сурәтле итеп, укучы әсәрне укудан ләззәт алырлык итеп тасвирлау өчен, туры мәгънәдәге сүзләр генә җитми, автор һәрвакыт сүзнең яңа мәгънәсенә, яңа бизәгенә омтыла. Күчерелмә мәгънәдәге сүзләр – алар әдәби әсәрнең тел бизәге.

Сүзләрнең күчерелмә мәгънәсе барлыкка килүнең берничә төре билгеле. Хәзерге вакытта стилистика фәнендә күчерелмә мәгънәлелекне билгеләүгә карата төрле карашлар яши, әмма аларны, нигездә, төп өч төргә берләштерергә мөмкин:

1. Охшашлык нигезендә мәгънә күчерү (мәсәлән, *шикәр комы* дигәндә, мәгънә күчерү форма буенча охшашлык нигезендә башкарыла). Бу алым нигезендә, гадәттә, *метафора* барлыкка килә, үз чиратында, ул, образлылык дәрәҗәсе буенча, берничә төргә бүленә.

2. Чиктәшлек буенча күчерү: *өч стакан эчтем* (стакан атамасы стаканда урнашкан эчемлеккә күчә). Әлеге алым *метонимия* барлыкка килүгә нигез булып тора.

3. Объектның бөтенлеген бер өлешкә күчерү һәм, киресенчә, өлештән бөтенгә күчерү: *акыллы баш* (кешенең тән өлеше турында түгел, ә кеше турында әйтелә). Бу алым *синекдоха* ясауга хезмәт итә.

Татар лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы бай фәнни мираска һәм традицияләргә ия. Күренекле галимнәр Х.Р. Курбатов, В.Х. Хаков, С.Ш. Поварисов, И.Б. Бәширова әлеге юнәлештә зур хезмәт куялар.

Туры мәгънәдәге сүзләр ярдәмендә дә сурәт барлыкка килә алу мөмкинлеген истә тотып, стилистикада автологик һәм металогик алымнар турында өйрәтмә барлыкка килгән. «Поэзиядә тасвир һәрвакытта да күчерелмә мәгънәдәге сүзләр – троплар (металогик алым) белән генә бирелми, бәлки тасвир субъекты (лирик персонаж) яки объекты (күренеш, вакыйга, башка бер персонаж) үзе генә дә күңелгә үтеп керерлек икән, ул туры мәгънәдәге сүзләр белән дә башкарыла (автологик алым)», – дип күрсәтә Х.Р. Курбатов [Курбатов, 2002, б. 137]. Сүзнең күчерелмә мәгънәсен Х.Р. Курбатов *чагыштыру,*

метафора, эпитет, метонимия, перифраз, оксюморон, гипербола һәм *литота, ирония* төрләренә аерып карый.

«Сүз белән сурәт ясау» монографиясендә И. Бәширова тел һәм сөйләм дихотомиясе проблемаларына теоретик яктан тирән якын килә. Ә гамәли яктан фәнни әйләнешкә, поэтик әсәр микроберәмлеге буларак, *сүз-сурәт* термины кертелә. Биредә сүзнең телдә һәм матур сөйләмдәге мәгънәсе күрсәтелә [Бәширова, 1974, б. 176]. В.Х. Хаков һәм С.Ш. Поварисов хезмәтләрендә дә күчерелмә мәгънә төрләре турында җентекле нәзари һәм гамәли мәгълүмат бирелә [Хаков, 1999; Поварисов, 2011].

Шул рәвешле, татар тел белемендә стилистик категорияләрнең өйрәнелеше шактый күптәннән башланган һәм фәнни мәктәп булдырылган. Бу уңайдан, тарихи язма әдәби әсәрләрнең дә стиль ягыннан өйрәнелешен искәртеп узарга кирәк. Шул исәптән, татар әдәби теленең чишмә башы булган XIII гасыр язма истәлеге «Кыйссаи Йосыф» әсәренең дә тел-стиль чаралары җентекле өйрәнүне таләп итә. Әлеге әсәрнең стиль үзенчәлеге шунда ки: аңарда Көнчыгыш классик сурәтләү алымнары белән җирле төрки шигъри сүз байлыгы бергә үрелеп, үзенчәлекле сурәт барлыкка китерә. Бу сурәт нигезендә капма-каршылык ята, чөнки әсәрнең тасвиры аның эчтәлеге белән тыгыз бәйләнештә тора. Билгеле булганча, иң борынгы дини сюжетларның берсенә нигезләнгән әлеге әсәрдәге геройларның тормышы күтәрелештән һәм кире тормыш төбенә егылулардан тора. Шуларга бәйле рәвештә, автор тарафыннан сайлап алынган сурәтләү чараларында да капма-каршылык гәүдәләнә.

Әлеге язмада күчерелмә мәгънәдәге сурәтләү чараларының иң еш кулланыла торган һәм югары тасвир көченә ия булган төре – метафоралар өйрәнү предметы буларак билгеләнде.

Югарыда әйтелгәнчә, метафора нигезендә аерым предмет һәм күренешкә хас сыйфатларны охшашлык буенча башка предмет яки күренеш яссылыгына күчерү ята. Гадәттә, метафоралар тел метафораларына һәм образ (сурәт) метафораларына бүлеп өйрәнелә. Гади тел метафораларында, поэтик метафоралардан аермалы буларак, образлылык югалган, алар лексик-семантик яки номинатив функция башкаралар. Мондый метафоралар җанлы сөйләмдә бик актив, шулай ук әдәби әсәр тукымасына да бик җиңел килеп керәләр. «Кыйссаи Йосыф» әсәрендә берничә тапкыр урнашу охшашлыгы нигезендә ясалган гади тел метафоралары кулланыла:

Йагқуб Йусуфны көндирди, тышра чықды,
Бир аз тағның башыйға чықыб бақты.

[Кол Гали, 1983, б. 62]

Биредә [тағның башыйға] – «тау башы» метафорасы «тауның иң биек урыны» мәгънәсен белдерә, урнашу урыны охшашлыгы нигезендә ясалган метафора буларак карала. Хәзерге телдән аермалы буларак, XIII гасыр теле өчен әлеге метафора төре телдә урнашып,

тотрыкланып җитмәве белән характерлана, моны сүзтезмә эчендәге сүзләрнең икесенең дә килеш кушымчалары алуы, изафә формасы күрсәтеп тора. Поэмада шушы шәкел буенча ясалган тагын берничә метафора очрый: тау аркасына – *Бир қашың арқасина ашурдылар* [Кол Гали, 1983, б. 62], Нил ермагына – *варуб Нилиң ирмағина йақын кәлди* [Кол Гали, 1983, б. 116], Гад коесының башына – *Ғәд қуйусының башыйға тәкүрдиләр* [Кол Гали, 1983, б. 718] һ.б.

Образ метафоралары гади һәм катлаулы төрләргә аерылалар. Бер сүздән торган гади метафоралар «Кыйссаи Йосыф» поэмасында сирәк очрый. Мәсәлән, Йосыф үзенә пычак белән ташланырга әзер торган абыйларын күреп, аларга «арысланларым» дип дәшә:

Хазир икән бәним бу арысланларым,
Қанқый душман бәңа қапсын дидим инде.
[Кол Гали, 1983, б. 68]

Абыйларын арыслан белән тиңләп, Йосыф ялгышмый: чыннан да, аның абыйлары арыслан кебек көчле, шул ук вакытта арыслан кебек ерткыч, мәрхәмәтсез дә. Авторның бик ерак тарихтан килгән әлеге метафораны куллануы очраклы түгел: бер үк вакытта көч, батырлык, идарә символы булган арыслан образының тискәре мәгънәсен күзаллау Йосыфның абыйларын тасвирлау өчен бик уңышлы табылган тел чарасы булып тора.

Икенче очракта Йосыф агаларына «өмидләрем» һәм «газизләрем» дип дәшә:

Йусуф әйдүр: қардәшләрим, өмидләрим,
Нәтә буйлә қыйлурсыз, ғазизләрим?
[Кол Гали, 1983, б. 64]

Өмет һәм *газиз* сүзләре әлеге контекст эчендә метафорик мәгънәгә ия. *Өмет* сүзенең эчке мәгънәсе киләчәк белән бәйле. Йосыфның үз агаларына өмет дип дәшүе аның иң якын туганнарына – газизләренә – тормышта зур өмет баглавын аңлата.

«Кыйссаи Йосыф» әсәрендә бик кызыклы деталь – «яшерен тел» белән сөйләшү күренеше очрый. Зинданда утырган Йосыф туган якларын бик сагына, атасы Йагкуб, агалары турында хәбәр ишетергә теләп, Мисырга килгән гарәп кешесеннән туганнарының хәл-әхвален сораша. Моны ул «яшерен тел» ярдәмендә эшли:

Йусуф әйтүр: Қәнғандән кәлүрмүсән?
Анда бир қаба йығач билирмүсән?
Чүрәсиндә бутақлары көрәрмүсән,
Ол бутақлар оникими тәмам инди?
[Кол Гали, 1983, б. 186]

Әлеге юлларда кулланылган *қаба йығач* метафорасы Йагкуб пәйгамбәрнең нәсел агачын, унике ботак – аның унике улын аңлата. Н.Ш. Хисамов күрсәтүенчә, «Мәхмүт Кашгари *каба* сүзен саңгырау тартык белән – *капа* рәвешендә кулланган һәм биек дип тәрҗемә

иткән» [Хисамов, 1979, б. 91]. *Каба* сүзе «йон эрләү өчен җайланма» мәгънәсендә татар теленең урта диалектында да кулланыла. Биредә дә шулай ук биек мәгънәсе чагыла булса кирәк: қаба йон беркетелә торган шомартылган озын агач таяк яисә яссы такта формасында ясала.

Ибне Йәмин улларының исемнәрендә дә метафорик мәгънә ята. Аларның һәркайсы Йосыфны, аның язмышы белән бәйле вакыйгаларны яисә күренешне истә тотып куелган: *Диңгез, Бүре, Кайгы, Кан, Гүр, Дәрд, Мәгарә, Арслан, Фәрид, Гариб, Кайгы, Кол* [Татар әдәби теле тарихы, 2020, б. 87].

Аерым әдәби вазифа башкаручы персонаж буларак, автор *тәwә (дөя)* образын да метафорик мәгънәдә кулланган: *бутасыный қалған тәwә тик иңрәр имди* [Кол Гали, 1983, б. 62]. Әлеге мисалда баласын югалтудан иңрәгән дөя образы Йагкуб пәйгамбәргә карата әйтелә һәм бу очракта чагыштыру алымы барлыкка килә. Баласын югалткан хайван образы татар халык авыз иҗатында гасырлар дәвамында эшкәртелеп, Идел буе регионына яраклаштырылган һәм шагыйрьләр иҗатында кулланылган.

Тәwә (дөя) образы Йосыфка туган иленнән, туганнарыннан, атасыннан хәбәр алып килүче буларак та тасвирләнә, шуңа күрә дөяне җәберләгән гарәпкә Аллаһ җәза җибәрә, гарәпнең аягын җир тота, урыныннан кузгала алмый: *«Айақымый йир тутди!» – дәйүр имди* [Кол Гали, 1983, б. 186].

Автор биредә Йосыф белән дөя образлары арасында тәңгәллек-метафора төзи: Йосыф агалары һәм Зөләйха тарафыннан җәберләнеп, кол булып сатыла, зинданга утыртыла; дөя исә гаепсезгә хуҗасыннан каза күрә. Нәтиҗә бер үк: җәберләүче тәүбәгә килгәннән соң гына, Аллаһ тарафыннан ярлыкау ала: *ол әграби сөчинә тәүбә қылды, / айакларын йир қойды, нәҗат болды* [Кол Гали, 1983, б. 186].

Поэмада ике яки берничә сүздән торган катлаулы метафоралар еш очрый. Мондый сүзтезмәләрдә, гадәттә, бер компонент туры мәгънәдә, ә икенчесе күчерелмә мәгънәдә килә: *иман әркян* – иман нигезе, *ислам нуры, ғыйлем кяни* – гыйлем чишмәсе, *дин табибы, хикмәт тохымы* – хикмәт орлыгы, *тәүфиқ қапусы* – тәрбия ишеге, *мәгриб-мәшриқ улулары* – Көнбатыш-Көнчыгыш олы затлары һ.б. Әлеге метафораларның күбесендә гарәп-фарсы алынмалары кулланылган, кайберләре турыдан-туры алынма сүзтезмәләр булып тора (*иман әркян, ғыйлем кяни* һ.б.). Төрки яки катнаш телле метафоралар да актив. Шул ук вакытта поэмада образлылыгы кимрәк булган, ләкин нигезендә күчерелмә мәгънә яткан сүзтезмә-метафоралар да очрый. Еш кына аларның укучыга тәэсир итү көче югарырак та булырга мөмкин. Мәсәлән, *Ата қаулен бозмаға рәва көрмәс* [Кол Гали, 1983, б. 54] (*ата сүзен бозуны яхшы күрмәс*) җөмләсендә «*ата қауле» (ата* сүзе) тезмәсе, бер караганда, туры мәгънәдә, ягъни Йагкуб пәйгамбәрнең улы Йосыфка әйткән сүзе буларак кабул ителә. Шул ук вакытта «*ата қауле»* тәгъбиренең икенче мәгънәсе – ата-бабадан,

ягъни электән килгән йола, гореф-гадәт, тәрбия-әхлак дип аңларга кирәк. Хәзерге татар телендә ул шушы мәгънәдә кулланыла һәм телдә фразеологик берәмлек буларак яши. XIII гасыр әдәби телендә исә бу метафора тотрыклану процессын кичерә дип уйларга җирлек бар. *Ата хақын, қардәш миһрен сақлаң имди* [Кол Гали, 1983, б. 74] юлында да *ата хакы, кардәш күңеле* тезмәләрендә метафорик мәгънә калкып чыга.

Поэмада тасвирый сыйфатлама – эпитет нигезендә ясалган метафоралар шактый урын алып тора: *қаты зәғыйф (нык зәгыйфь)* [Кол Гали, 1983, б. 194], *қаты душман (нык дошман)* [Кол Гали, 1983, б. 68], *қаты йүрәк (каты йөрәк)* [Кол Гали, 1983, б. 74], *қаты ғыйшық (каиы гыйшык)* [Кол Гали, 1983, б. 160], *қаты һәйбәт (зур көч)* [Кол Гали, 1983, б. 1068], *қаты ант (ныклы ант)* [Кол Гали, 1983, б. 130], *суық бәғыр (суык бәгырь)* [Кол Гали, 1983, б. 118], *узақ йолым (озак юлым)* [Кол Гали, 1983, б. 136], *йаwыз доға (явыз дога)* [Кол Гали, 1983, б. 76], *йалан дүш (ялган төш)* [Кол Гали, 1983, б. 64] һ.б. Мәсәлән, поэмада Йосыфны нахакка җәберләгән Қылыч исемле кол-эфиопның әхлакый һәм физик сыйфатларын сурәтләгәндә, эпитет нигезендә ясалган метафоралар куллану күренеше очрый. Аны шагыйрь физик яктан көчле, кырыс, кара тәнле итеп тасвирлый:

Бир хәбәши қул вар иди, Қылыч адлу,
қулларының җүмләсиндән ол һәйбәтлү,
қара йүзлү, йаулақ қаты сәйасәтлү,
Йусуфый аңа тәслим қыйлур имди

[Кол Гали, 1983, б. 102].

(Бер эфиоп кол бар иде, Кылыч исемле, Барлык коллардан да ул көчлерәк, Кара йөзле, бигрәк каты холыклы, Йосыфны аңа тапшыра инде). Автор әлеге юллардагы *қара йүзлү* метафорасында сәнгатьчә сүз уйната: туры мәгънә аркылы тискәре күчерелмә мәгънәне искәртә һәм моны *һәйбәтлү, сәйасәтлү* сыйфатлары белән тулыландыра. Шагыйрьнең осталыгы шушындый юлларда чагыла да инде.

Йомгаклап әйткәндә, Идел буе Болгар дәүләте язма истәлеге булган «Кыйссаи Йосыф» әсәренең сәнгати сурәтләү чаралары хәзинәсе искиткеч бай. Поэмада язма китап теле һәм сөйләм теле җирлегендә формалашкан, бай һәм камилләшкән сөйләм чагыла. «Кыйссаи Йосыф» – шигъри бизәккә ия, искиткеч матур аһәңле әсәр. Әсәрнең телен баетуда, аны сәнгати югарылыкка күтәрүдә метафоралар аерым урын тоталар.

Әдәбият

Бәширова И.Б. Сүз белән сурәт ясау. Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. 176 с.

Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика / Акад. наук СССР. Отд-ние литературы и языка. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. 255 с.

Кол Гали. Кыйссаи Йосыф / Төп текстны (транскрипцияне) әзерләүче, кереш мәкаләне, искәрмә һәм аңлатмаларны, кульязмаларның тасвирламасын

ясаучы филология фәннәре кандидаты Ф.С. Фәсиев. Казан: Татар. кит. нәшр., 1983. 542 б.

Поварисов С.Ш. Сүз-сәнгать илаһияте: уку-укыту әсбабы. Уфа, БДУ нәшр., 2011. 384 б.

Татар әдәби теле тарихы (XIII гасыр – XX йөз башы) / И.Б. Бәширова, М.З. Вәлиева, Г.Ф. Гайнуллина, Х.Х. Кузьмина; фәнни ред. Ф.С. Баязитова. Казан: ТӘһСИ, 2019. III т.: Лексика. Лексик-семантик категорияләрнең инвариант-парадигма үзенчәлеге һәм контекстуаль-синтагматик мөмкинлекләре: язма традицияләр, норма һәм вариантлылык. Беренче кисәк. – 528 б.

Хаков В.Х. Татар әдәби теле (стилистика). Казан: Татар. кит. нәшр, 1999. 304 б.

Кузьмина Халисә Хатыйп кызы,
филология фәннәре кандидаты, Казан (Идел буе) федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты Габдулла Тукай исемендәге милли мәдәният һәм мәгариф югары мәктәбенең татар теле белеме кафедрасы доценты,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге фәнни хезмәткәре